

**ВЕДОМСТВОЛОР АРАЛЫК ДИССЕРТАЦИЯЛЫК
КЕНЕШ Д.10.07.341**

Кол жазма укугунда
УДК

Абдубалиева Бактыгул Жумакадыровна

**ТУРК ЭЛДЕРИНИН МАКАЛДАРЫНЫН
ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ ЖАНА ОЗГОЧОЛУКТОРУ
(кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары)**

Адистиги 10.01.09. – кыргыз фольклористикасы

**филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу учун жазылган диссертациянын**

авторефераты

Каракол - 2009

Иштин жалпы муноздомосу

Окумуштуулар байыркы турк урууларынын, ошонун ичинде кыргыздардын да эзелки мекен-журту Алтай, Туштук Сибирь болгон деген жыйынтыкка келишет. Ошонун негизинде тарых изин иликтеп, тарыхчылар, тилчилер, адабиятчылар Сибирдеги алтай, хакас, тува жана кыргыз элинин каада-салт, урп-адат, адабият, маданиятын салыштырып изилдешет. Кыргыз макалдарын алтай, хакас, тува макалдары менен салыштырып изилдоо да ушул байыркы этникалык байланышка негизделген.

Тарыхый, этнографиялык маалыматтар учун макалдарды салыштыруу аркылуу байыркы генетикалык байланыштарды байкоого болот. Элдик оозеки чыгарма, тилдик, адабий каражаттар элдин башынан откон турмушун, салт-санаа, ой-пикир, башка элдер менен болгон байланышын чагылдыргандыктан, алар тарыхый маалыматтарга жардамчы болот.

Теманын актуалдуулугу. Алтай, тува, хакас жана кыргыз тили жонундо тилдик изилдоолор жургузулсо да, алардын макалдарындагы окшоштуктар ушул кунго чейин изилденбей келе жатат. Кыргыздарга озго турк калктарына караганда алтай, хакас, тува калктарынын этникалык жагы жакын, байыркы тарыхый байланышы кучтуу. Ошондуктан кылымдардан – кылымдарга омур сургон аталган элдердеги макалдарды салыштырып, тектештигин аныктоо кыргыз фольклористикасындагы актуалдуу маселе.

Байыркы башатыбыз болгон орхон-енисей жазмасындагы накыл создорду, Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит турк» создугундогу макалдарды да салыштырып кароо-кыргыз макалдарынын табиятын ачууга комок корсото турган маанилуу иш. Тектеш эмес антика афоризмдериндеги окшоштуктардын болушу кокустукпу же турмуштук жалпылыктан келип чыккан туундубу, булардын изилдоо объектисине алынышы да актуалдуу маселелердин бири деп эсептейбиз.

Биз иликтоого алган кыргыз, алтай, хакас, тува элдеринин тилдик гана тектештиги болбостон, белгилуу даражада макалдарында да тектештиги бар.

Абалкы алакалары алда качан узулуп калган алтай, хакас, тува элдери менен кыргыз элиндеги макалдардын бугунку кунго чейин сакталышы басып откон жолубузду байыркы башатынан кабар берет. Алтай, хакас, тува элдеринин курамындагы «кыргыз» этноними эзелки замандын шартында аталган элдердин эл болуп калыптанышына кыргыздардын да чон роль ойногонун белгилейт. Кыргыздар байыркы эл болгондуктан, анын тарыхта ээлеген орду Чыгыштан Батышка чейин кенири тараган турк элдеринин арасында жолугушу, анын тарыхта бараандуу из калтырганына кубо болот. Аталган жагдайда тарыхчылардын

этнографиялык изилдоолору ото маанилуу орунда турганы талашсыз. Бул актуалдуу маселени андан ары терендетуу кыргыз фольклористикасында кечиктирилгис зарыл иш.

Изилдоонун максаты жана милдеттери. Иштин негизги максаты – алтай, хакас, тува жана кыргыз макалдарынын тектештигин илимий турдо далилдоо. Ушул максатты ишке ашыруу учун томонкудой милдеттер аткарылды: мисалдардын негизинде салыштыра кароо; байыркы байланыштардын негизинде келип чыккан окшоштуктарды белгилөө; алардын озгочолукторуно байкоо жургузуу; тектештик тегин эместигин аныктоо; макалдардын узак кылымдар бою унутулбай, эл эсинде сакталарын илимий негизде ачып беруу; макалдардын элден элге таралышынын тарыхый, социалдык шарттарын ачып корсотуу. Иште макалдардын чыгышы, анын классификациясы, тематикасы сыяктуу оз-озунчо каралчу маселелерди карабастан, тек гана алтай, хакас, тува жана кыргыз макалдарын салыштыруу аркылуу алардагы тектештикти, озгочолукторун ачып корсотуу максатын да коздойт. Ошого ылайык макалдарды караганыбызда байыркы башаттарга да назар салуу ылайык болду.

Бул максаттарды жузого ашырууда томонкудой милдеттер аткарылды:

- байыркы турк жазма эстеликтериндеги накыл создорго салыштыруу;
- антикалык афоризмдер менен ундоштукторду табуу;
- Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит турк» создугундогу макалдардын параллелдерин корсотуу;

- алтай, хакас, тувалардын этнографиялык маалыматтары жана макалдарынын мисалдары аркылуу бул элдердин тарыхый, маданий байланыштары бар экендигин далилдоо.

Иштин негизги максатын жана алдыга коюлган милдеттерди изилдоодо ишке **тарыхый салыштырма методу** колдонулду. Тарыхый салыштырма метод аркылуу макалдарды изилдоо тарыхый фактыларды жокко чыгарбайт. Алтай, хакас, тува, кыргыз элдериндеги айрым макалдардын окшоштуктары алардын байыркы байланыштарынан дарек берет.

Изилдоонун жанылыгы. Алтай, хакас, тува жана кыргыз макалдары кыргыз фольклористика илиминде биринчи жолу салыштырылып каралды. Ошондой эле байыркы турк жазма эстеликтериндеги накыл создор, байыркы антикалык афоризмдер, орто кылымдагы Махмуд Кашгаринин создугундогу макалдар алгач ирет кыргыз макалдарына салыштырылып, иликтоого алынды, окшоштуктар белгиленди. Келечекте изилдей турган маселелер учун негиз боло ала турган автордук коз караш, сунуш пикирлер иштелип чыкты.

Изилдоо объектиси катары Орхон-Енисей тексттери¹, Антика афоризмдери², Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит турк создугу»³, алтай макалдары⁴, хакас макалдары⁵, тува макалдары⁶, ж.б. бир катар авторлордун тарыхый-этнографиялык эмгектери, адабий изилдоолору пайдаланылды.

Изилдоонун теориялык-методологиялык негизи. Бул эмгекти жазууда академик В.М.Жирмунскийдин, Б.М.Юнусалиевдин, Р.З.Кыдырбаеванын, А.Акматалиевдин, К.Артыкбаевдин, С.Закировдун, Э.Абдылдаевдин, Т.Абдыракуновдун, А.Абдыразаковдун, Б.Бедюровдун, тарыхчылар: С.М.Абрамзондун, И.Молдобаевдин, Э.Маанаевдин, О.Каратаевдин, Т.Чоротегиндин ж.б. эмгектерине таяндык. Фольклордук жана адабият тармагындагы илимий эмгектер, казак, орус ж.б. элдердин тилинде жарык коргон материалдар пайдаланылды.

Изилдоонун практикалык мааниси. Диссертациялык иш илимий монография турундо жарыяланып, жогорку окуу жайларынын филология факультетинде, мектептерде адабият сабагын окутууда, тектеш тилдерди салыштырууда, атайын курстарды отуудо колдонулмачы. Ошондой эле тарыхчыларга, этнографтарга, философторго да пайдалуу материал болушу мумкун.

Изилдоонун апробациясы. Изилдоого алынган илимий-теориялык жоболор, темага байланыштуу айрым маселелер К.Тыныстановдун 105 жылдыгына арналган илимий-теориялык конференцияда жана Ж.Мамытовдун 70 жылдыгына арналган «Кыргыз филологиясынын актуалдуу маселелери» аттуу республикалык илимий-практикалык конференцияда талкууланган. Иштин мазмуну боюнча бир катар макалалар, илимий журналдарда жарык коргон. Диссертациялык иш К.Тыныстанов атындагы Ысык-Кол мамлекеттик университетинин «Кыргыз адабияты» кафедрасында жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы жана кыргызтаануу факультетинин кыргыз адабияты жана орус адабиятынын теориясы жана тарыхы кафедрасынын кошмо жыйынында талкууланып, он баасын алган.

Иштин структурасы. Диссертациялык иш киришуудон, эки главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришуудо иштин жалпы муноздомосу, теманын актуалдуулугу, изилдоонун максаты жана милдеттери, изилдоонун жанылыгы, теориялык-методологиялык негизи, илимий-практикалык мааниси корсотулду.

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.-М.: 1951.

² Казаченок Т.Г, Громько И.Н. Античные афоризмы.-Минск: Вышэйшая школа, 1987.

³ Девону лугатит түрк: Индекс-лугат/ Абдурахмонов Г.ва С. Муталлибовлар иштироки ва тахрири остида.-Тошкент: Фан, 1967.

⁴ Алтай кеп сөстөр ле укаа сөстөр.-Горно Алтайск, Горно Алтайский книжный издательство, 1956.

Алтай албатының чүмдү сөстери.-Горно Алтайск, Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы, 1962.

⁵ Хакас чонның сөспектери, чоох-чаахтары, сиспектери.-Абакан: Хакасияның книга издательствозы, 1960.

⁶ Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр. Тургускан болгош очулдурган М.Хадаханэ, О.Саган-оол.-Кызыл: Тываның ном үндүрер чери, 1966.

Биринчи глава «Байыркы башаттар» деп аталып: Байыркы турк жазма эстеликтериндеги накыл создор, Антика афоризмдери жана кыргыздын накыл создору, Махмуд Кашгаринин (Барскони) «Дивану лугатит турк» создугу жана кыргыз макалдары аттуу болумдордон турат.

Байыркы турк жазма эстеликтериндеги накыл создор.

Борбордук Азия жана Орто Азияда VI-VIII кылымдардагы ташка чегилген жазма эстеликтер жалпы эле турк элдеринин тарыхында анын ичинде кыргыз фольклористика илиминде озгочо орунда турат. Бул эстеликтерден ата-бабаларыбыздын тарыхын, дуйного болгон коз карашын, маданиятын, мамлекеттик тузулушун, тилдик, адабий маселелерин айкын коробуз.

«Енисейдин жогорку агымында, Минусинскиде жашаган байыркы кыргыздардын, карагастардын, хакастардын, тувалыктардын жана Алтайдагы башка элдердин ата-бабалары тыгыз карым-катышта болушкан»¹.

Окумуштуулар Култегин, Билге каган эстеликтерин адабий тилдин улгусу катары эсептешет. Ал калган кочмон турк уруулары учун тушунуктуу болгон. Бул жазуу мурастарын азыркы турк тилдуу элдердин тилдик, адабий, тарыхый мурасы катары карообуз ылайык. Ал азыркы турк тилдери таяна турган эн байыркы мурас болуп саналат. Ошондуктан анын азыркы тилдик, адабий маселелердин тарыхы учун таяныч материал катары салыштырып кароо байыркы менен азыркынын байланышын байкоого белгилуу даражада мумкундук берет.

Изилдоочу А. Абдыразаков коломдуу Орхон эстеликтеринде (Билге каган, Култегин, Тонукук) «...баяндоо, монолог, диалог формалары, психологиялык толгонуулар, кыймыл-аракет, корком салыштыруулар, макал, лакап, эпикалык идеализация, гипербола ж. б. корком адабий чыгармаларда кездешуучу формалар Култегин, Тонукук, Могиляндын эстелигиндеги жазууларда кенири турдо кездешет. Ошону менен катар бул ташка жазылган тарыхый дастандарда макалдар, керез создор, жоктоо, арман, мактоо жана накыл создор сыяктуу кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында орун алган жанрдык формалардын да элементтери учурайт»², - деп эн туура корсоткон.

Азыркы кыргыз учкул создорунун учкундары байыркы эстеликтерде жолугарын байкайбыз. Орхон-енисей, Талас рун эстеликтеринде текстердин мунозуно жараша нагыз макалдар колдонулбаганы менен, макалга тете фразалар, учкул создор жолугуп, кыргыздын оозеки чыгармаларынын улгулоруно ундошуп турат. Азыркы турк элдеринин байыркы бабалардан калган нарк-насил, накыл создору алардын тарыхын андап билууго, откондогубузго серп салууга оболго тузот.

Диссертацияда эстеликтердеги байыркы накыл создордун туп нускасы жана анын кыргызча котормосу берилип, салыштырылып, озгочолуктору белгиленди.

¹Орхон-Енисей тексттери.-Фрунзе: Илим, 1982.-8-б.

²Абдыразаков А. Турк атанын балдары болсок...же рун башаттары. ТИКА, Анкара, 1995.-73-б.

Култегин эстелигинде¹ анын такка отурганынан баштап эрдиктери баяндалып: йок чыган будунуыг бай кылтым, аз будунуыг укуш кылтым... Турк беглер будун, буны эсидин! – жок, кедей элди коп кылдым. Кедей элди бай кылдым, аз элди коп кылдым... Турк бектери, эл, муну эшиткин! (Кт 1, 10). Бул создун торкуну тупкурдо. «Манаста» да Манас: «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым», - деген саптар дал VIII кылымдагы Култегиндин эпикалык баяндоосу менен туташ, дал келип жатат. Култегиндин оз элине жасаган эрдиги даназаланып, Билге каган: «Иним Култегин бирле созлешдимиз... турк будун учун тун удымадым, кунтуз олурмадым». – Иним Култегин менен суйлоштук... Турк эли учун тун уктабадым, кундуз олтурбадым (Кт 2, 26), - деп эрдиктерин баян кылат. Кыргыздардагы элдик оозеки чыгармаларда да: «Тунучундо уйкум жок, кундузундо тынчым жок», «Тун уйкумдан, кун тынчымдан», - деген саптар жогорудагы ой менен тутумдаш.

Салгылаштын каардуу болгондугун «Канын субча йугурти, сонукун тагча йатды». – Канын суудай жугурду, соогун тоодой жатты, - деп баяндайт. «Манаста» да «Кан акканы суу болду, Эр олугу тоо болду», - деп суроттолот. Билге каган Култегин инисинин эрдиктерин баяндап, ал кайтыш болгондо: «Иним Култегин кергек болты, озим сакынтым; корур козим кормез тег, билир билигим билмез тег болты, озим сагынтым. Козде йаш келсер, эти да конилге сыгыт келсер». – Иним Култегин керек болду (Тенирге), озум сакындым; корор козум корбостой, билер билгим билбестей болду, озум сагындым. Коздо жаш келсе, эти да конулдо ый келсе (Кт 2, 33), деп жакынынан айрылган жоктоодо айтылган «Корор козумдон айрылдым, кара козум кашайды, акылымдан айрылдым, коздон жаш, кокуроктон ый кетпес», - деген создор кыргыздарда деле айтыла жургон кеп. Даназалуу адамга конул айтуу салты турк элдеринин эпосторунда кенири учурайт. Бул салт орхон – енисей рун жазмасында да корунот.

Р.З. Кыдырбаева белгилегендей кыргыз жана алтай эпосторундагы жоктоо, кошок байыркы турк рун жазмасындагы кошок, конул айтуу, жоктоо салты менен жалпылыкты тузот. Рун жазмаларындагы жоктоолордо баатырдын кылган эрдиктери, турк каганатын чындоодогу кызматы, турк элин баш коштурууга жасаган аракети айтылат. Маркумду жоктоодо анын козу тиреусундо жасаган жакшылык иштери, адамдык асыл сапаттары кенири баяндалат. «Манас» эпосунда да Манас кыргыз элинин биримдиги, бейпилдиги, жыргалчылыгы учун душмандар менен аёосуз салгылышып, жасаган баатырдык иштери туурасында олоор алдында керез соз айтат.²

Култегин ата-бабалары мыкты чыгып, торт тарабы жоо болгон, бирок

¹С.Е.Маловдун «Памятники древнетюркской письменности».-М: 1951 эмгегиндеги Култегин тексти Кт1 (кичине жазуу), Кт2 (чоң жазуу) болуп кыскартылып берилди.

²Кыдырбаева Р.З. Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство. – Бишкек: Шам, 1966. -976.

эрдик менен жоону жоолап, торт тарапты чаап: «торт булундакы коп алмыс, коп баз кылмыс, башлыгыг йукунтурмис, тизлигиг сокурмис», - торт булундакы элди коп алган, коп бас кылган, баштууну жугундургон, тизелууну чооргон (Кт 2, 2).

«Манаста» «Басташканын бас кылган», - деп айтылган саптар менен жогорку эстеликтеги ойдун туйуну бир. Багынганда баш ийуу, айыптуу болсо, тизелеп жан соогалоо муноздуу корунуш. Кеп мында, VIII кылымдагы учкул создун учугу тээ байыркы заманда болуп жатканы ото маанилуу. Ыр ыргагындай айтылган бул создор бабалардын улуу создорду урматтай билгенине кубо. Турктордун табгачка багынганынан улам: «табгач будунка беглиг уры оглын кул болты, силик кыз оглын кун болты». – Табгач элине бек уруу уулун кул болду, сулуу кызын кун болду (Кт 2, 7), - дейт. Кыргызда: «Эркегинди кул кылам, катынынды тул кылам», - деген саптар айтылат. Ушул эле Култегинде: «Тенири куч бертук учун каным каган суси бори тег эрмис, йагысы кон тег эрмис». – Тенири куч берген учун атам каган аскери борудой, жоосу койдой экен (Кт 2, 12), - деген саптардагы атасын кокжал боруго, жоосун жоош, алсыз койго салыштыруусу эпостук апыртууга муноздуу корунуш.

Байыркы жазма булактардын материалдарын азыркы тилдик, адабий материалдарга салыштыра кароо зарыл. Билге каган, Култегин, Тонукук эстеликтериндеги эпостук мотивдерди иликтеп салыштырып изилдоо кыргыз фольклористикасы учун озгочо мааниге ээ.

«Култегин такталган тарыхый адам болсо да, анын образы эпикалык жактан идеализациялоо мунозундо суроттолуп, коз карандысыздыкка умтулуу идеясын жузого ашырууга жаралган баатыр каарман катары турк элдеринин эпосторунун алп каармандары сыяктуу ролго чейин жеткирилген... Эстеликтеги каармандардын эрдиктери сыяктуу сырткы окуялар гана эмес, таш жазуунун корком ички байлыктары – метафора, салыштыруу, эпитет, аллитерация, гипербола, аллегория ж.б. да анын толук дастандык формага шайкеш келерин бекемдеп турат».¹

Орхон текстери болгон Култегин, Билге каган, Тонукук эстеликтери эпостук мотивдерге ээ болуп, байыркы адабий тилдин улгусу катары эсептелет.

Байыркы кыргыз текстери да уйкаштыкка ээ, курулушу, сюжеттик жагы да эпостук озгочолукторго шайкеш. Ошондуктан булардагы озгочолуктор жана жалпылыктар кыргыз адабиятынын байыркы башаты катары бааланат.

Антика афоризмдери жана кыргыздын накыл создору. Иште антикалык замандарда эле Батыш менен Чыгыштын байланышы болгондугу тарыхый маалыматтарга таянып корсотулду. Антикалык афоризмдерди, макалдарды кыргыз тилиндеги макалдарга салыштырып

¹ Кыргыз адабиятынын тарыхы. IV том. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. –Бишкек, 2002. -26-б.

беруу, алардагы окшоштуктарды белгилесе, экинчи жагынан, ал афоризмдер элибизге синип, ой казынабызды быйытат. Макалдардын окшош болуш себептерин аныктоо оной-олтон иш эмес. Антика афоризмдери менен кыргыз макалдарынын маани-мазмундаш болушу, ой туйундорунун бирдейлиги кызыгууну туудурбай койбойт. Антика афоризмдерин которуп, салыштырып кароонун негизи да ушундан келип чыкты.

Кайсы калктын болсо да басып откон тарыхынын байыркы башаты озгочо орунда турат. Жазуусу бар элде акылмандыгы кагазда сакталса, жазуусу жок элдерде калк казынасы муундан муунга мурасталып, оозеки жашап келген. Элибизде эзелтеден: «Акыл оошот, ырыс жугушат», - деген акылман кеп бар. Адам адам болгон сон, жашоо-тиричилик, турмуштук окшоштук, дуйного коз караш, таанып-билуу таалимдери ар кайсы элде ар башка тилде айтылса да, мазмуну бирдей корунуштор коп эле кездешет. Эзелки байланышы болбогон элдерде да айырмасы анча байкалбаган ой тыянактары жолугат. Ал окшоштуктар – турмуштук тажрыйбанын тыянагы, болбосо, элден элге оошкон ойдун сапар-саякаты, тарыхый турмуштун жакындыгы, окшоштугу.

Байыркы Рим менен Борбордук Азия туркторунун байланышы болгону тарыхта белгилуу. Ал тугул байыркы Орхон енисей жазуусунун тубу арамей жазуусуна барып такалышы тарыхый байланыштын айкын кубосу. Биз иште антикалык учкул создордун орусча берилишин дайыма эле созмо соз которбой, кыргызча маанисин же жакын эквиваленттеринен да келтирдик.

Омур, олум, жакшылык, жамандык, махабат, ата-эне, карылык, жаштык д.у.с. корунуштор кайсы элге болсо да бирдей муноздуу. Ошондуктан эч кандай карым-катышы жок элдерде деле окшош жыйынтыктар болуп калат. Андай афоризмдер, макалдар созмо-соз кайталанбаса да ой окшоштуктары бирдей жолугат.

Акылмандардын афоризмдерин кыргызча которуп алуу кыргыз макалдарынын байышынын сырткы булагы болуп саналат. Биз аларды которуу менен, оз тилибизге синирип алсак анын озго элден киргени да билинбей калат. Элден элге оошкон кыйла макалдар кайдан, качан, кимдерден киргени билинбей, тол макалга айланып кетет. Бир эле ойдун бир нече озгочо вариантта айтылган синоним макалдары келип чыгат.

Грек, рим элдик афориздеринин, философторунун акылман ойлорунун бир кыйласы которулуп берилгенде, алардын маанисин карап коргондо, кыргыз макалдары менен жалпылыгын, окшоштуктарын коробуз. Ошондой эле жатык которулса, макалга айланып кете турганы байкалат. Ошондуктан котормонун макалдарды байытууда да чон роль ойной турганын унутпоо зарыл. Айрым афоризмдерди калька жолу менен бергенде, ошол эле мааниде же ага жакын кыргыз макалы жолугат.

Макалдардын тилдик жагы окшошпосо да, маани жагынан

окшоштуктары коп эле жолугат. Теги бир турк элдеринин макалдарында создору да окшош болуп, бирок фонетикалык жагынан айырмалар же башка соз менен алмашылган жагдайлары учурайт. Тектеш эмес аймагы ченемсиз алыстагы антикалык афоризмдердин да биздин макалдарыбыз менен маанилеш жолугушун кандайча тушундурууго болот? Бул окшоштук кандай келип чыкты, бири экинчисинен кантип алды? Айрым афоризмдер бир эмес, бир нече элде бирдей мааниде жолугат: Темирди кызуусунда сок, Катындын чачы узун, акылы кыска, Жети олчоп, бир кес, Коп угуп, аз суйло, Жакшыга бир соз, жаманга мин соз ондуу макалдар кайсы гана калкта жок.

Батыш менен Чыгышка орустар илгертен копуру болуп келаткан калк. Алар аркылуу арбын макалдардын кириши да ажеп эмес. Ошондой эле араб, ирандар аркылуу да, элдик оозеки чыгармалардын шарданы менен да макалдардын кириши кумон туудурбайт. Макалдардын оошуу жолу менен келгендигин же озунуку экенин аныктоо арзанга турбайт. Биздин макал десен, башка да бир калк озунуку катары эсептейт. Ошону менен бирге бирдей ойду айтууда ар бир калк оз бутумуно жараша откур, таамай макалдарды жаратат. Макалдардын баарын эле кабыл алынган макал катары карай беруу аша чапкандык болот. Ар бир элдин озунун турмуштук туундусунан жаралган макалдарын да унутпоого тийишпиз. Санаттардан, жомоктордон, санжыралардан жана башка жагдайлардан жаралган калктын макалы – алардын оздору жараткан казынасы. Ар бир калк бир ойду оз тилинде ондоп, ыргагын ылайыктап, элге алынгыдай кылып, тарбиялык максатта чыгарат. Макал элдин элегинен отуп, эл эсине терен синип, муундардан муундарга уланып, омур сурот.

Чыгыш поэзиясы, чыгыш философиясы, чыгыш кол онорчулугу, чыгыш макал, учкул создору буткул Европа континентинде данкы тараган. Кыргыздардагы «Коп угуп, оз суйло», «Жоктон бар болбойт», «Эмне эксен ошону оросун», «Карга карганын козун чокубайт», «Досундун бергенинин тишин ачпа», «Жаш келсе - ишке, кары келсе ашка», «Алма сабагынан алыс тушпойт», «Эки тоо корушпойт, эки адам корушот», «Бала калп айтпайт», «Жакшыга бир соз, жаманга мин соз» сыяктуу макалдардын антикалык доордогу макалдар менен окшош болушу жашоо турмушка болгон коз караштардын логикалык мазмунунун бирдейлигинде. Ал эми алардын айырмачылыгы-образдын курулушунда, реалдуу жана турмуштук корунуштордун ар турдуулугундо.

Махмуд Кашгаринин (Барскони) «Дивану лигатит турк» создугу жана кыргыз макалдары. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугатит-турк» соз жыйнагы – урпактарга баа жеткис мурас. Чыгыш аалымдарынын бири Али Эмири (1857-1923) китептин баасын: «Бул китеп эмес, Туркстан олкосу. Туркстан тугул – буткул дуйно!» - деп баалаган.

«М.Кашгарини эн алгачкы илимпоз – турколог деп да, XI кылымдагы туркология илиминин Радлову деп да баалап журушот. Бул денгээлге аны

ойдон тоого, талаадан чолго отуп, жер кезген диалектологдук мээнети гана жеткирген жок. Эң негизгиси – ал жон гана саякатчы эмес, турк тилдерин жана диалектилерин топтолгон маалыматтын негизинде таасын сыпаттап берууго баш койгон аалым»¹¹. Анын илимий мурасы баардык турк элдери учун орток казына болуп саналат.

М.Кашгари турк элдеринен материал чогулткан кезде кайдан баштап, кайсы жолдор менен чогултканын, саякат багытын эч жерде жазган эмес. Ошентсе да, кириш болумундо турк элдерин санап бергендиги эле оной олжо эмес.

«Махмуд Кашгаринин создугундо кыргыздар жонундо маалыматтар жетиштуу санда берилген. Ал оз эмгегин «Турк создорунун жыйнагы» деп бекеринен атаган эмес. Эгер ал жалан гана уйгур тилин уйронуп, жалан гана ошол элдин создугун тузгондо оз эмгегин «уйгур тилинин создугу» деп гана атап коймок. Бирок ал кириш созундо корсоткондой ошол кездеги турк элдеринин (турктор, туркмондор, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын) создорун чогултуп чыккан. «Мен, -деп жазган Махмуд Кашгари кириш созундо,- турктор, туркмондор, огуздар, чигилдер, ягмалар, кыргыздардын шаарларын, кыштак жана жайлоолорун коп жылдар кезип чыктым, создорун топтодум, ар кыл соз маанилерин уйронуп, аныктап чыктым. Мен бул иштерди тил билбегендигим учун эмес, балким бул тилдердеги ар бир кичинекей озгочолукторду да аныкташ учун да иштедим... Аларга ошончо конул бурдум дейсин, -турк, туркмон, огуз, чигил, ягма жана кыргыз калктарынын тилдери бутундой дилиме жат болду. Аларды ар жагынан жыйнактап, негизги бир тартипке салдым. Бул чыгарма адабий эстелик болсун деп, кудайга сыйынып, бул китепти туздум. Китеп «Турк создорунун жыйнагы» деп аталды. (Дивану луготит турк,1- том, 44-бет).

Махмуд Кашгари жалан гана создорун эмес, ал ошол элдердин адабий материалдарын да чогулткан»².

«Диванда» 7500 термин камтылып, чечмеленген. Ал терминдерге байланыштуу 290 макал, лакап, 4 кошок, элдик дастандардын узундулору, жаз, суйуу ырлары камтылган.

Макалдардын тектештигин караганда созсуз эле созмо-соз туура келишине таянганыбыз болбойт. Андай дал келуулар да болот, бирок маани-мазмуну туура келип, создору айырмалуу болсо, ал тилдик ботончолуктор экенин эске алуубуз керек. Ошондуктан макалдагы тушунуксуз же эскирген создор-ал узак мезгилдин отушунун натыйжасында сейрек колдонулуп же унут болуп, архаизмге айланып калганын да унутпоо зарыл.

XI кылымдагы создордун айтылыш, жазылыш озгочолукторундо да

¹ Чоротегин Т.К Махмуд Кашгаринин (Барскони) жана анын «Дивану лигатит-турк» сөз жыйнагы (1072-1077).-Бишкек: Кыргызстан, 1997.-52-б.

² Артыкбаев К. Сын сапары.-Фрунзе: Кыргызстан басмасы, 1970.-131-132-б.б.

олуттуу туура келбестиктер болушу табигый корунуш. Аздыр-коптур болсо да ошол учурда айтылган создор кабыл алынган башка создор менен алмашылып калышы мумкун. Ошондуктан бир аз айырмасы менен учураган макалдарды «бул кыргыздыкы эмес» деп озубуздун тилибизден оолактатканыбыз жарабайт. Ошол макалдын мазмуну тилибизде барбы, кандай туура келет, кандай ботончолукторго ээ, ошого назар оодарганыбыз абзел.

Биз байыркы башат катары карап жаткан Махмуд Кашгаринин «Диванындагы» макалдарды биринчи алып, ага кыргыз макалдарын параллель коюу аркылуу салыштырып, озгочолукторун, окшоштуктарын ачабыз. Андагы кыйла макалдар кыргыз тилинде куну бугун сакталса, кыйлалары жолукпайт. Андай жолукпаган макалдарды байыркы кыргыздарда болгон эмес деп бутум чыгарууга туура болбос.

«Дивандагы» айрым макалдар азыркы кыргыз тилиндеги макалдар менен маани - мазмуну, грамматикалык жагы, синтаксистик курулушу дээрлик сакталгандыгын коробуз. Далилдерге кайрылалы:

Тулки оз иниге урсе, узуз болур. Бул макалда «узуз» созунон башкалары азыркы турк элдерине тугол тушунуктуу. Ал тугул кыргыз тилинде бул макал азыр да «Тулку ийнин карап урсо котур болот», - деп айрымасыз айтылат. Бир эле макал экени эч кандай кумон туудурбайт.

Бул макалдын байыркы экендиги, кылымдар бою туруктуулугун сактап, ошол мезгилдеги турк элдеринде туголдой тушунуктуу болгондугун азыркы турк элдеринде да учурагандыгынан улам орток макал экендигин баамдоого болот. Макал отмо мааниде колдонулат. Мында тулку котур болгону учун ийнин жаман коруп уруп жаткан жок. Бул макал менен озунун оскон жерин, элин, мекенин жамандаган, акарат кылып таштап кеткен адамдын онолбостугун, ал наалатка каларын айтып жатат.

Эрмегуге эшик арт болур. Бул макал бир караганда чоочун корунгону менен, туголу менен турк создору. Эрмегунун унгусу – «эрмек». Бекер адам эрмектешет. «Арт» созу кыргыз тилинде кенири колдонулбаганы менен, жер-суу аттарынын тутумунда жолугат, арт «ашуу» маанисинде: Кызарт «Кызашуу», Музарт «Музашуу», Эшекарт «Эшек ашуу», Балгарт «Балык ашуу» ж. б. Демек жогорку макалдын мааниси – Эрикчелге эшик-ашуу. Ушундай эле: Эрмегуге булыт йуг болур. Бул макалдын мааниси «Жалкоого булут жук болор» же «Жалкоого булут да жук».

Макалдарды оз ара салыштырууда, албетте, фольклордук чыгарманын ар бир созуно да назар оодарууга туура келет. Чыгарманын биринчи элементи тил болгон сон, макалдардагы тушунуксуз, будомук создорго да конул буруп, тактай кетуу макалдын табиятын теренирээк тушунууго, ал тугул кыргыз макалдарындагы же тилибиздеги айрым байкалбаган тушунуктордун торкунун табууга мумкундук берет. XI кылымдагы «арт» созу азыркы тува тилинде ашуу маанисинде кадыресе эле айтылат. Кыргыз

тилинде болсо топонимдердин гана тутумунда сакталып, оз алдынча колдонулбай, «ашуу» созу басымдуу колдонулуп кеткен.

Томонку макалдарды котормосуз эле тушунсок болот: Куш канатын, эр атын. Кыргызда: «Ат адамдын канаты», - дейт. Куш канатына таянса, эр атына таянары белгилуу.

От тесе агыз куймес. Кыргызда: «От дегенден ооз куйбойт» деген макал элибизде эзелтен айтылат. Кыргызда: «Косоо узун болсо кол куйбойт», - деген макал мындан мин жылдар алда канча мурда колдонулганын «Дивандагы» макал далилдеп турат: Кузеки узун болсо, элик куймес. Фонетикалык жагынан гана айрымаланбаса, мына бул макал кыргыз макалынын озу: Таг тагга кавушмас, киши кишиге кавушур. Бул – байыркы кыргыз тилиндеги айтылышы. Кыргыз тилинде созулма ундулор тилдин тарыхый онугушундо кийин пайда болгонун эске алсак, бул макалды толук кыргыз макалы дейбиз. Таг «тоо» кыргызда Кумуштак деген топонимдеги «так» «тагдын» озгоргон туру. Демек жогорку макал – азыркы кыргыз макалынын озу. Созмо соз алсак: Тоо тоого кабылбас, киши кишиге кабылышар. Биздеги: «Эки тоо корушпойт, эки адам корушот», - деген макалга дал келет. Киши созлешу, йылкы йызлашу. Кыргызча мааниси: Киши суйлошуп, жылкы жытташып таанышат. «Адам суйлошкончо, жылкы кишенешкенче», - деген кыргыз макалы бар. Мына бул макалдын ушул калыбында сакталып, бугун да турушу кандай керемет: Ики кочкар башы бир ашычта пышмаз. Созмо соз алсак: Эки кочкор башы бир ашычта (казанда) бышпас. Макалдын мааниси эки мыктынын бири-бирине жол бербестиги, текеберлиги, батышпастыгы жонундо айтылган.

VII-VIII кылымдарда бийлик жургузгон Огуз хандын замандашы Коркуттун накыл создорунон да бугунку кундо макалга айланып кеткени бар: Эл агасы бироо болсо, эл тузолот, экоо болсо эл бузулат. Мурунку акылмандар айткандай: «Бир кынга эки кылыч сыйбайт, бир журтка эки торо сыйбайт» (60, 63). Кыргыздар да, казактар да бул макалды бир аз озгортубуроок – «Эки кочкордун башы бир казанга кайнабайт», - деп айтышат. Кыргыз макалдарына окшоштуктар Коркут атада да жолугат: “Олгон адам тирилбес, чыккан жан кайра келбес”, “Текеберликти тенир суйбойт”, “Эзелки душман эл болбойт”, “Ээрдин батканын ат билер” сыяктуу терен накыл создор камтылган.

Коркмыш кишиге кой башы кош корнур. Кыргызча которбой койсок деле тушуктуу. Кыргызда: «Коркконго кош корунот» же «Коркконго кош корунот, кошогу менен беш корунот», - деген макал «Дивандагы» макалдын узак жашаган омуруно кубо. Коз жетпеген жерге соз жетет деген – ушул.

Макалдардагы тушунукусуз создорго кайрылбасак, макалдардын мааниси ачылбай калат. Ошондуктан Махмуд Кашгаринин «Дивандагы» создугун карап, андагы маанисин билип, кыргыз макалдары менен

салыштырганда гана макалдын мааниси ачылат.

Байыркы макалдар бир эле элге таандык эмес. Ар кайсы уруулардан, элдерден чогултулган макалдар болгондуктан, андан бери кыйла заман отуп, азыркы турк тилдуу элдердин калыптануусу да ар башка, ар кайсы мезгилдерге туш болду. Араб, фарсы элементтери макалдардан да орун алды. Махмуд Кашгаринин эмгегиндеги «от ичтим» деген суйломдогу от куйо турган нерсе эмес. От «дары чоп» катары берилет. Демек, «от» чоп экендиги азыркы кыргыз тилинин материалдары менен деле тушундурулот: агты отко кой, оттоп журот, откор. Байыркы турктордун чопту дарылыкка колдонгонун макалдарынан коробуз. Алар андыз, жалбыз, мамыры жана башкалардын дарылыгын да белгилешкен.

Махмуд Кашгаринин заманында эле айрым турктор буддизм жонундо кабардар болгондугун макалдар ырастайт. Ошол убакта эле диний маселелердин жагдайлары, тоюндун (динчилдин) талапташ, пикирлеш экендиги таамай айтылат: Бир тойун башы агрыса, камуг тойун башы агрымас. – Бир тоюндун башы ооруса, бардык тоюндун башы оорубас. Тоюн – будда кечили. Татсыз турк болмас, башсыз борк болмас.-татсыз турк болбос, башсыз борк болбос. Тат-исламды кабыл албаган уйгур жана кытайлар. «Дивандагы» «тоюн», «тат», «субузгон» ондуу диний создор ошол мезгилдин реалдуу турмушунан алынган.

Макалдарды салыштырууда азыркы кыргыз тилинде сакталганын да, сакталбаганын да коробуз. Ар бир макал терен философиялык ойлорду гана камтыбастан, ошол кездеги турктордун дуйно тааным, тарыхый турмушунан да кабар берет.

Кайсы элдин макалы болсо да коомдук мааниге ээ, оз коомунун турмуштук жагдайларын чагылдырып, тарбиялык, эстетикалык, таануу мааниге ээ. Улуттук озгочолук макалдардан даана корунот. Макалдардын турмушту туура чагылдырган озгочолугун да белгилебей коюуга болбойт. Ал турмуштун эн талуу жактарын таамай айтып, жаап жашырбайт, будомук да бербейт. Канчалаган муундардын тажрыйбасынан откон турмуштук макалдардан жаздым нерселерди коро албайбыз.

Макалдардын омурунун узактыгын М.Кашгаринин «Дивану лугатит турк» создугунон, байыркы турк жазма эстеликтеринен, антика афоризмдеринен, «Коркут ата китебиндеги» накыл создордон, теги бир тектеш элдердин руханий доолотторунон коробуз.

Экинчи глава «Кыргыздардын алтай, хакас, тува элдери менен болгон тарыхый байланыштары жана макалдары» деп аталып алты болумдо каратат.

Алтай, кыргыз тарыхый байланыштары деп аталган болумдо тарыхчылардын изилдоолоруно таянып, кыргыз-алтай этникалык маселелери боюнча илимий маалыматтар келтирилди.

«Тектеш эки элдин курамындагы этникалык аталыштарга назар салганыбызда алардын басымдуу болугунун байыркы турк жана ага чейинки мезгилдерде эле пайда болгондугу байкалат. Кыргыздардын жана

алтайлыктардын курамындагы кыргыз, кыпчак, доолос (тоолос), тогуз, татар, азык, тордош этнонимдери Орхон-Энесайдагы руникалык жазма эстеликтеринде оз алдынча уруулар, уруулук бирикмелер катары чагылдырылат. Аталган байыркы уруулар жана элдер кыргыздардын жана алтайлыктардын курамына этнокомпоненттер катары белгиленет...

«Манас» эпосунда кыргыз жана алтайлыктардын курамына жуурулушкан найман (калын найман, орчун найман), доолос, кыпчак ж.б. ири уруулар жонундо маалыматтар бар. Кыргыз санжыраларында тоолос, мундуз, найман, кыпчактар эн байыркы уруулар катары баяндалат. Кыргыздардын жана алтайлыктардын уруулук аталыштарындагы жалпылыктар да этногенетикалык алакаларды чагылдырат»¹.

С. М. Абрамзон тоолос (доолос) жана мундус (мундуз) кыргыз менен гана алтайларда жолугарын атайын баса белгилеген. Доолос, мундуз кыргыздын эл болуп тузулушундогу байыркы компоненти болуп саналат. Кыргыз, алтай, доолос, мундуз урууларынын алгачкы тубу бир болгон болуу керек. Анткени бул урууга карата айтылган макал ушул кезге чейин алтайларда да, кыргыздарда да бирдей жолугат: «Тоолос (доолос) торун бербес (бербейт), олсо, корун бербес (бербейт)».

Кыргыз-алтай адабий байланыштары жонундо адабиятчылар Р.З.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев, Т.Абдракунов «Алып-Манаш» жана «Манас», «Эр Тоштук» жана «Маадай-Кара» эпосторуна салыштырма иликтоо иштерин жургузушкон.

Алтай менен кыргыздардагы этнонимдик окшоштуктар алардын тупку жалпылыгын белгилейт. Турк тилдеринин классификациясында да алтай, кыргыз тилдери бир классификациялык топко жатат. Турк элдеринин ичинен тилдик жагынан кыргыз тилине эн жакыны алтай тили болуп саналат. Аны макалдарды салыштыруудан да коробуз.

Алтай, кыргыз макалдары. Байыркы кыргыздардын алтай, тува, хакас ж.б. коншу элдер менен алакада болгондугу талашсыз. Булардын ичинде тилдик, этностук жагынан кыргыздарга жакындыгы В.В.Радлов, Б.М.Юнусалиев, Н.А.Баскаков жана тарыхчылар тарабынан да белгиленген.

Биздин изилдоолордо да тува, хакас макалдарына караганда, алтай макалдары кыргыз макалдарына алда канча жакын экендиги корунот.

Алтай фольклорун XIX кылымда академик В.В.Радлов коп жыйнаган. Ал 1860-жылы, экинчи жолу 1861-жылы Бий суусунун аймагына, Алтын-Колго, Чолушманга, тува жерине чейин материал топтогон. Аны 1866-жылы басмадан чыгарган. Аларды немец тилине которуп бастырган. Ал эмгектин арасында макал-лакаптар, табышмактар да камтылган. «Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири» аттуу дуйнолук мааниси бар бул эмгек алтай тилин, адабиятын изилдоочулор учун ото зор

¹ Маанаев Э.Ж., Каратаев О.К. Кыргыз элинин этникалык өнүгүүсү.-Бишкек, КМПУ, 2003.-187-188-б.б.

мааниге ээ.

Алтайлардын кыргыздарга жакындыгы айрыкча макал создордон даана корунот. Ойлордун окшоштугунда гана болбостон, создордун окшоштугунда да тилдик фактылар фонетикалык, грамматикалык жагынан дал келиши байыркы туугандыктын изи катары каралууга тийиш. Алыскы кылымдардын отконуно карабастан, окшоштуктун изи ушул убакка чейин суубай келе жатышы тилдин кыйла туруктуулугун гана корсотпостон, элдин ой-санаасын, элдик оозеки чыгарманын да эл эсинде кыйла кылымдар сакталарын корсотот. Макалдар ар кандай тематиканы камтып, ошол элдеги урп-адатты, каада-салтты, турмуштук жагдайды чагылдырат.

Алтайлардын томонку макалдары менен кыргыз макалдарынан эч кандай обочо белгилерди коро албайбыз. Булар бирдей эле шартта бир кездеги жакындыктан жаралган макалдар.

Бир ийт корип урет, бир ийт бодоп урет. – Бир ит коруп урот, бир ит болжоп урот. «Бир ит коруп урсо, бир ит корбой урот», - деген кыргыз макалы бар. Бойынды бойын мактаба, улус мактазын. – Боюнду (озунду) боюн (озун) мактаба, улус (эл) мактасын. Этпестин токтогы жаан. – Этпестин токмогу чон (жаан). Жылмай сууда балык бар, жылмайганда кылык бар. – Жылма сууда балык бар, жылмайганда кылык бар. Кижиге оро каспа, бойын тужерин. - Кишиге ор казба, боюн (озун) тушор. «Бироого ор казсан, терен казба, озун тушуп каласын», - деген кыргыз макалы бар. Ыйланкай костин жажы кургабас. – Ыйлаак коздун жашы кургабас. Кыргызда: «Ыйлаактын жашы кургабайт» - деп коюшат.

Ар бир элдин макалдарынын «курулуш» материалы ар башка. Анын спецификалык озгочолугу дал ушунда. Эликтин мойнын ок кезер, эрдин мойнын жок кезер. – Эликтин мойнун ок кесер, эрдин мойнун жок кесер. Ушуга эле уйкаш: «Аргымак мойнун ок кесет, азамат мойнун жок кесет», - деген кыргызда макал бар. Бул жогорку макалга трансформацияланган макал болуп жаралган болуу керек. Анткени алтайларда «азамат» деген соз жок. Бул араб созу. Ошондуктан «эр» дегенге азамат маанилеш, «эликке» аргымак маанилеш болгондуктан, создору ар башка, бирок бир эле маанидеги макалдар жаралган. Баш жарылза, борук ичинде, кол сынза, жен ичинде. – Баш сынса, борк ичинде, кол сынса, жен ичинде. Жакшы атка жол кыска, жакшы оюнга тун кыска. – Жакшы атка жол кыска, жакшы оюнга тун кыска. Тойгон жерде тогус конбо, отурган жерде одус конбо. – Тойгон жерге тогуз конбо, отурган жерге отуз конбо. Уурден калган мал – боруге жем. Элден айрылган кижини оштуге жем. – Уйурдон калган мал – боруго жем, элден айрылган кишини очтуугу (душманга) жем.

Олгон инек сутту болор, олгон кижини жакшы болор. - Олгон инек сутту болор, олгон кишини жакшы болор. Тышты килтиреер, ичин калтыраар. - Тышын жылтыраар, ичин калтыраар. Кыргызда: «Тышын жалтырак, ичин калтырак», деп калыптанган. Саар малдын суттузи керек, садар малдын субайы керек. – Саар малдын суттуусу керек, сатаар малдын субайы керек.

Ак дегени алкыш, кара дегени каргыш. - Ак деген алкыш, кара дегени каргыш. Бир буды бу жерде, бир буды ол жерде. –Бир буту бул жерде, бир буту ал жерде. Кулагынан кун корунот. - Кулагынан кун корунот. Бул – арык деген мааниде. Жаныс атту жарышчы, жаргак тонду курешчи. – Жалгыз аттуу жарышчаак, жаргак тондуу курошчоок. Кысту кижги кыр ажар. - Кыздуу киши кыр ашар.

Кыстын кози кызылда. - Кыздын козу кызылда. Ортозынан кыл отпос.-Ортосунан кыл отпос. Ынак-ысык адамдар жонундо айтылат. Койнынан кирер, кончынан чыгар. –Койнунан кирер, кончунан чыгар. Бул макал кыргызда: «Коюндан тогулсо -кончко», -деп да айтылат. Коп тукурзо, кол болор, коп курезе, чол болор. –Коп тукурсо, кол болор, коп курсо, чол болор. Кыргыздарда: «Коп тукурсо кол болот», - деген гана биринчи сабы айтылып калган. Жаманнын жакшызы болгончо, жакшынын жаманы бол. –Жамандын жакшысы болгончо, жакшынын жаманы бол. Жаман колдо бака айгыр. -Жаман колдо бака айгыр. Ушул эле маанини кыргыздарда: «Соолгон колго бака айгыр», -дейт. Корбос тоону да корбос. - Корбос тоону да корбос.

Кижги тону кирленкей, кижги аты терленкей. Бул кыргыздагы: «Киши кийими кирчил, киши аты терчил», - деген эле бир маанидеги макалдар. Кой оозунан чоп албас, кортык жобош. –Кой оозунан чоп албас кортук жоош. Ийттин ээзи бар, борунин кудайы бар. –Иттин ээси бар, борунун кудайы бар. «Боодо каргыш боруго тийбейт», -деген да боруну да кудай сактайт маанисин камтыйт. Баш меелуу, балтыр эттуу. - Баш мээлуу, балтыр эттуу. Жакшы ийт олумин коргуспес. –Жакшы ит олугун корсотпойт. Жер кулагы жети кат. - Жер кулагы жети кат. Ыйлабаган балага эмчек бербейтен. -Ыйлабаган балага эмчек бербейт. Кыргыз элинде: «Бала ыйлабаса эмчек кайда», - деген макал айтылат. Болунгенди бору жиир, айрылганды аюу жиир. –Болунгонду бору жээр, айрылганды аюу жээр. Кыргыздарда: «Болунгонду бору жейт», - сабы гана сакталган.

Жогорудагы макалдардын бири да кыргыз макалынан ажырым-айырмалуу макалдар эмес. Бир тектен чыккандыктан, маани-мазмуну жагынан болсун, создору жагынан болсун дээрлик бирдей. Болгону ар бир тилдин озунун гана фонетикалык, лексикалык, грамматикалык озгочолукторун чагылдыргандыктан, азыноолак гана айырмачылыктар учурайт. Ал - мыйзам ченемдуу корунуш. Ар бир тил озуну муноздуу гана озгочолукторду чагылдырат. Алтай тили кыргыз тилине ото жакын болгондуктан, анын ар бир макалы эле кыргыз макалы коздонуп турат. Ошондуктан алтай макалдары кыргыз макалына, кыргыз макалы алтай макалына айланып кетиши табийгы корунуш.

Айрым учурда адамдардын атынан да эскинин изине сереп салууга болот. Мына бул табышмак-суроо саптан да жалпылыктын изи байкалат: Жалбактап кар тушсе, коп жайырба, Кобогим? Кулменектеп ойногон – ол немези, Кобогим? – Жабалактап кар тушсо, кок жаарбы, Кобогум?

Бурканактап ойногон – ал эмнеси, Кобогум? Бул кыргыздагы: «Талым кыз менен Кобоктун» айтыш ырынын башатынын эки элде байырлаганы байыркы байланышка из чалдырат.

Алтай миссионерлери тузгон грамматикада ушул эки саптын жолугушу эле биздин Кобок менен алтай Кобогунун алыскы уну болуп жанырып турганын байкоо кыйын эмес. Ошондой эле алтайларда Жерен чечен деген да жолугат.

Жогорку алтай макалдарынын ушул кунго чейин эки элде бирдей жолукканы, абалкы калыбында сакталышы алардын теги бир макалдар экенин далилдейт. Алтайлардын кыргыздардын тилдик гана жакын тектештиги болбостон, элдик оозеки чыгармасында да тектештиги кучтуу экенин дээрлик макалдар кадиксиз далилдеп турат. Алтай макалдарында араб, иран создору болбогондуктан, алар алтайлыктарда байыркы жаралышы калыбында калган. Алтай макалдарынын кыргыз макалдарына ото жакындыгы, тектештиги байыркы замандын дарек-башатына кубо.

Хакас, кыргыз тарыхый байланыштары. Аталган болум тарыхчылардын изилдоолорунун негизинде кыскача маалыматтар менен берилди. Кыргыз, хакас этникалык байланышы байыркы замандарга барып такалат.

Хакастардын этникалык калыптанышына самодий, келт тилдуу элементтер да катышкандыктан, алардын тилине да таасир тийгизип, фонетикалык, лексикалык озгочолуктор келип чыккандыктан, азыркы кыргыз тилинен, алтай тилинен да алысырак болот. Бирок Сибирдик кыргыздар хакастардын этногенезинде башкы ролду ойногонун элдик санжыралар да тастыктайт. Хакастардын курамындагы «кыргыз» соогу (уруусу) эн ири, корунуктуу орун ээлейт.

Кыргыз менен хакастардын тарыхый жалпылыгы тарыхчылардын белгилегенине караганда, кыргыз, хакас этнонимдеринде бир кыйла параллел этнонимдер жолугат: кашка (хакастарда хасха), сартек (сартах), керейит (кереит), аскалы (аска), сары (сарыглар), билдир (пильтир), карга (карга), калмак (халмак), кара тума (тумат), бука (пуга), нарбат (нарба).¹

Хакасиядагы жер-суу аталыштарында да кыргыз этноними кенири жолугат.

Хакас-кыргыз макалдары. Хакас элинин макалдары жана табышмактары биринчи жолу атайын жыйнак болуп Абакандан 1960-жылы чыккан. Революцияга чейин бул майда жанр Н.Ф.Катанов тарабынан жыйналып, В.В.Радловдун «Образцы народной литературы тюркских племен» (1907) аттуу эмгегине хакастардын баатырдык эпостору, жомоктору, ырлары менен кошо басылган.

Кенеш кезинде хакас илим изилдоо институту уюшулгандан баштап хакас фольклорун жыйноого озгочо конул бурулат. В.И.Доможаков

¹ Молдобаев И.Б. Этнокультурные связи кыргызов в средневековье.-Бишкек, 2003.-27-б.

институттун «Запискалар» журналына «Табышмактар» жыйнагын чыгарат. Макалдар, табышмактар «Ленин чолы» альманахтарына, окуу китептерине чыккан.

Хакас макалдарынын лексикалык негизин: нагыз турк создору, б.а. байыркы турк элементтери; турк-монгол параллел колдонулган создор; турк тилдерине жалпы муноздуу орток лексика жана коншу жашаган тарыхый байланышы бар шор, тува, алтай, якут, кыргыздардын создору; нагыз хакастарга муноздуу создор тузот.

Хакас тили байыркы турк жазмасынын (енисей эстеликтеринин) коп белгилерин сактаган. Ошону менен бирге фонетикалык озгоруулорго учураган: эстеликтеги йаш, бенгу, тенри, эл, хакастарда: час, мони тигир, ил, кыргызча: жаш, монгу, тенир, эл. Хакас макалдарындагы, жалпы эле хакас тилиндеги сырттан кабыл алынган создорду томондогу топторго тасоого туура келет: келт, самоед элементтери; араб-фарсы создору; монгол создору; орус создору.

Хакас макалдарында жолуккан айрым создор аркылуу кыргыз создорунун да мааниси ачыла турганын байкайбыз. Хакас тилиндеги том «дары» маанисинде. Муну кыргыз тилиндеги «дом» менен салыштырсак болот. Эм-дом ырлары дегендеги экинчи компоненттеги «дом», эм «дары» маанисиндеги соз менен маанилеш, синоним соз. Хакас тилиндеги погана «кыска» маанисиндеги соз. Муну кыргыз тилиндеги «боконо» менен салыштырууга туура келет. Боконо да кыска кабырга экени белгилуу. Хакас тилиндеги «килегей» созу тилге байланыштуу «кекеч» маанисинде. Кыргыз тилинде «тили келегей» деп айтылат. Теги бир бул создор монгол тилинде да жолугат. Бирок монгол элементтери хакас эпосторунда, макалдарында арбын жолуккандыктан, жонокой окуучуга дайым эле тушунуктуу эмес. Макалдар бирдей мааниде болгону менен, фонетикалык олуттуу айырма болгондуктан, салыштыруу аркылуу аныктоого туура келет: Чидиктиг кизинин чус чазых, алган кизинин пир чазых. – Жоготкон (алдырган) кишиде жуз жазык, алган кишиде бир жазык. Чабал кизи чагадан кабадыр, чабал адай соонан кабадыр. – Жаман киши жакадан алат, жаман ит аркадан кабат. Бул кыргыз макалы менен тектеш. Чабыс таа полза, адым пар, хомай да полза ипчим пар. – Жапыз да болсо, атым бар, коомай (начар) да болсо, катыным бар. Хакастар аялды «ипчи» дешет. Кыргыздардагы «Эр жак, эпчи жак» дегендеги «эпчи» “ипчи” созуно туура келет. Байыркы турктор уйду «эб» деген. Демек ипчи «уйчу», башкача айтканда уй-жайды ээлеген, уйун тейлеген аял, жубай. Алтайлар аялды «уй кизи» дешет. Созмо соз алсак «уй киши». Чабал тоннын пида ачыг, чабал кизинин тили ачыг. – Жаман тондун бити ачуу, жаман кишинин тили ачуу. Бул макалдар да эки элде бирдей жолугат. Чахсы ат хулунда коринче, чахсы кизи кичигде пилдирче. – Жакшы ат кулунунда корунот, жакшы киши кичинесинде (бала кезден) билинет. Кыргыздагы: «Болор кулун желеде жулкунат, болор уул бешикте булкунат», - деген макал менен

жогорку хакас макалы бир эле мааниде.

Ар бир тилдин оз озгочолуктору болгондуктан, кээ бир создор синоним создор менен алмашылып, бирок бир эле ойду камтыйт: Чабас пасты хылыс кеспес. – Жапыз башты кылыч кеспес. Кыргызда: «Ийилген башты кылыч кеспейт», алтайларда: “Жобош башты кылыш кеспес”, - болуп айтылат.

Жогорудагы хакас макалындагы «жапыз баш» менен кыргыз макалындагы «ийилген баш» алтай макалындагы “жобош баш” бир эле мааниде, ал эми уч тилде тен «кылыч кеспейт» болуп уч макалдын бир тектуу экендигин даана билдирип турат.

Абадан хорыхсан, тайгаа даа пар полбассын. – Аюудан корксон, тайгага дагы барып болбоссун. Аюудан корккон тайгага кирбейт.

Хакастардын тайгасы айбанаттарга бай. Аюу баштаган илбээсиндер адам баласына коркунуч туудурат. Ошого карата чыгарылган хакас макалдары бир кыйла. Орустарда: «Карышкырдан корккон токойго кирбейт», - деген макал айтылат. Хакастарда токойдун ордуна «тайга», карышкырдын ордуна «аюу» туура келип, ар ким оз жер шартына жараша макалдарды чыгарган. Ушул маани дыйканчылык менен алектенген элдерде: «Чегирткеден корккон эгин экпейт», «Таранчыдан корккон таруу айдабайт», - деген сыяктуу макалдарда айтылып, ар элдин макалынын оз озгочолугун тузот.

Суга киргелекте одик суурба, тага сыххалакта таях таянма. – Сууга кире электе отук (чечпе), тоого чыга электе таяк таянба. Тосхан чирде тогыс хонмачан. – Тойгон жерде тогуз конбойт. Кыргызда: «Тойгон жерине тогуз барат», - деп да коюшат. Чатхан чыланнын хузуругун пассан, сахтырыбызарзын, чабал кизинин чоогына кирзен чаптыр саларзын. – Жаткан жыландын куйругун бассан, чактырып аларсын, жаман кишинин созуно кирсен, чаптырып саларсын. Мунер атха хум артпа, изер суга хан урба. – Минер атка кум артпа, ичер сууга кан урба (токпо). Сагызын пик тут, тилин хысха тут. – Оюнду бек тут, тилинди кыска тут. Хазан суглых ползын, хат хамчылыг ползын. – Казан суулуу болсун, катын камчылуу болсун. Бул кыргыздагы: «Камчы кайраттуу болсо, катын уяттуу болот», - деген макалга маанилеш. Жогорку хакас, кыргыз макалдарынын бир булактан чыккандыгы ойдун да бирдейлигинен, тузулушунон корунуп турат.

Хусхун хусхуннын харагын чухчулар чогул хачан даа. – Кузгун кузгундун козун чокубайт качан дагы. Кыргыз элинде: «Карга карганын козун чокубайт», - дейт. Бул макал турк элдеринде гана эмес, дуйно элдерине кенири тараган макал.

Сугнан, отнан ойнаба. – Суу менен, от менен ойнобо. Кыргызда: «Суу менен, от менен ойнобо». «Суу менен от – тили жок жоо», - деп айтылат. Ичези чабалнын палазын алба, изиги чабалнын торине одырба. – Энеси жамандын баласын (кызын) алба, эшиги жамандын торуно отурба (отпо).

Ушул эле макалга ундош кыргыз элинде: «Энесин коруп кызын ал, эшигин коруп торуно от», - деген макал бар. Угрнмезен, нима пилбезин. – Уйронбосон, неме билбессин. Муну: «Уйронбой билбейсин», - деп алуу ылайык.

Жогорудагы макалдар жалпы эле алтай, хакас, тува ж.б. турк, монгол элдеринде да жолугушун жокко чыгарууга болбойт. Анткени узак кылымдар болгон байланыштын учугу ушуга алып барат. Озгочо аралыгы жакын аймакта турган алтай, хакас, тува элдериндеги жана бир кезде Энесай, алтай, Кыргыз-нор тарабын мекендеген кыргыздардын макалдарындагы окшоштуктар тарыхый тамыры теренге кеткен элдердин орток макалдарынын жаралышына алып келген.

Хакас тилиндеги озгочолукторго карап, макалдарындагы айрым создордун кыргыз тилиндеги создорго туура келбестиги алардын тектештигин алыстатпайт. Томонку макалдар кыргыз макалдарына параллель айтылат.

Тамах пар полза, куске пар полар. – Тамак (бар) болсо, чычкан да (бар) болор. Истер кизее пир чоох, испес кизее чус чоох. – Эшитер (угар) кишиге бир соз, эшитпес (укпас) кишиге жуз соз. Бул макал алтай тилинде да ушул эле мааниде жолугат. Тасты чылтырама, исти халтырама. – Тышы жылтырак, ичи калтырак. Бул макал кыргыз элинде да эч озгоруусуз, дал ушул вариантта жолугат. Чахсы азыраан адай ээзине удур урче. – Жакшы асыраган ит ээсине утур урот. Кыргызда: «Ит кутурса (копсо) ээсин кабат», - дейт.

Хакас, кыргыз, алтайларда бирдей эле тектеш жолуккан маанидеги макалдар да бир кыйла. Жамаатташ элде андай болушу адаттагы корунуш. Хакастардагы: Чабыс таа полза, таам пар, тайыс полза суум пар - Жапыз да болсо, тоом бар, тайыз да болсо, суум бар. Бул макал алтайларда да, кыргыздарда да учурайт. Окис хулун ат ос парча, окис олган ир ос парча. – Жетим кулун ат болот, жетим улан эр болот. Кооленген кизинин коннинен, коп ирзенин харнынан. – Конулдонгон кишинин – коонунон, коп ичердин – карынынан. Оорден чарылган малны пуур чидир, чоннан чарылган кизи ол халадыр. – Уйурдон жарылган (болунгон) малды бору жейт, элден болунгон киши олуп калат.

Бул ондуу макал, лакаптар – тектештиктин натыйжасы. Пулан чортпаан таг чогул, пузикпин оскен ир чогул. – Булан жортпогон тоо жок, мунсуз оскон эр жок. Булан орусча «лось». Кыргызстанда булан жок. Бирок «Манаста»: «Кулан, булан ойногон, илбээсини жойлогон», - деген саптагы булан жогорку хакас макалындагы эле булан. Булан адам аттарында да кенири жолугат: Эркебулан, Буланчы, Буланбай ж.б. Демек бул ысымдын да торкуну Туштук Сибирь турк тилдерине барып такалат.

Хакас, кыргыз макал, лакаптары бир гана доордун табылгасы эмес, ал бир канча узак мезгилдерди башынан откоргон, элдин жашоо-турмушу менен ажырагыс байланышкан элдик оозеки чыгарма, элдин тарыхы.

Салыштырылган тилдердин макал, лакаптарынын тарыхый

байланышын, керектуу учурда тилдик тузулушун, этнографиялык, этногенез маселелерин изилдоо иштерине таянуу менен иликтоого алдык. Эгерде хакас, кыргыз макалдары окшош жолукса, анын чордонунда жашоо-тирликтин жакындыгы, оозеки чыгармалардын тектештиги жатат. Хакастардагы кыргызда жолукпаган создор, кай бир байыркы кыргыз, турк создору учурап, ал тилдин озгочолугуно жараша элдик мунозду чагылдырат. Азыркы кыргыздар учун тушунуксуз создор да арбын. Аларды тилдин фонетикалык, грамматикалык жагдайына карата карап, салыштырууга туура келди.

Тува, кыргыз тарыхый байланыштары. Тува жери жана ага жамаатташ жерлер байыркы Кыргыз каганатынын бийлигинде узак жылдар болгону маалым. Кыргыз уруулары бул аймактарды жердегенин илимий изилдоолордо, кыргыз жазма эстеликтеринде кыргыздарга тиешелуу археологиялык, фольклордук маалыматтар жана тувалардагы «кыргыз» деген уруулардын болушу далил боло алат. Бул корунуштор – этногенетикалык байланыштардын натыйжасы экендиги тарыхчылардын илимий изилдоолорундо кенири корсотулгон.

Кыргыздардын жана тувалардын этникалык жана маданий алакалары байыркы жана орто кылымдардан башталат. Тува, кыргыз тарыхый байланышы болгон сон, алардын тилинде да байланыш болбой койбойт. Тувалар менен гана алакада болбостон, чектеш болгон монголдор менен тилдик катнаш кучтуу болгондуктан, монгол тилдуу болуп калган тува-кыргыздары да бар экени кийинки изилдоолордо такталган. Дегеле Туштук Сибирь турк тилдерине монгол тилинин кучтуу таасири, асиресе тува тилине ото кучтуу тийгендиги белгилуу. Ошондой болсо да тува тили байыркы элементин сактоо менен, оз озгочолукторуно ээ болуп, монгол элементтеринин да кучтуу таасирине кабылган. Озгочо монгол лексикасы тува тилинен кенири орун алган.

Тува, кыргыз макалдары. Тува эли – турк тилдуу элдердин бири. Алар - буддистер. Элдин тектештигин дин тузбойт, тил тузот. Ошондой болсо да тува эли монголдор менен тарыхый карым-катышта болгондуктан, жогоруда айтылгандай, монгол тилинин таасири кучтуу болгонун да унутпоо керек. Ошондуктан тува макалдарында турк макалдары гана эмес, монгол макалдары да параллель жолугарын танууга болбойт. Алардын копчулугу тилдик жана маанилик жактан бирдей жолуккандары арбын. Андай окшош корунуштор маданий-тарыхый онугуштун жалпылыгы, тилдик тектештик, географиялык жакындык, рухий оз ара карым-катыштын, оз ара таасирдин натыйжасынан улам келип чыккан. Кыргыз макалдарынын ичинде да жалпы турк, монгол, тува, казак, туркмон, татар ж.б. элдерде айтылган макалдары бар. «Эртенки куйруктан бугунку опко», - деген туваларда да, монгол, бурят, калмактарда да бар. «Жылкы кишинешип, адам суйлошуп таанышат», - деген макал алтай, туркмон, якут, хакастарда, казактарда деле айтылат. «Атанын коону

– балада, баланын коону – талаада», - деген макал дуйнонун коптогон элдеринин тилинде айтылат. Турмуштук тажрыйбадан туулган мындай туундулар жалпы адамзаттык макалга айланып кеткенин корууго болот.

Тува тили байыркы тилдик белгилерди кобуруок сактаган. Орхон-енисей эстелигинин тилин «д» тили» деп коюшат, б.а. аюуну «адыг», айгырды «адгыр», куйоону «кудегу», тойду «тод», куйрукту «кудурук» ж.б. деп, «й» ордуна «д» айтылгандан улам байыркы эстеликтин тилин «д» тили» дешет. Демек ушул белги да тува тилинде сакталганын анын макалындагы мисалдардан да коробуз:

Тоткан кижээ тогду кудуруу кадыг. – Тойгон кишиге токту куйругу катуу. Тилдик жагынан салыштырып коргондо, кыргызга бардык создору топ келет. Тод – той, кижээ – кишиге, тогду – токту, кудуруу – куйругу, кадыг – катуу. Демек тод, кудуруг байыркы орхон-енисей эстеликтеринде дал ушул калыбында жолугат. Бул байыркы белгинини сакталып калышы аны озго тилдерден эстеликтин тилине кобуруок жакындаштырат.

Айрым тува макалдарын кыргыз макалдарына салыштырганда бир кыйла тува макалдарындагы создорду тушунуу кыйынга турат. Анткени коп создор фонетикалык озгорууго дуушар болгондуктан, аларды тилдик закондордун негизинде аныктай алабыз: Чечен – менде, чечек – черде. – Чечен (дик) - менде, чечек (гул) – жерде. Чечек созу кыргыз тилинде сейрек колдонулуп, кабыл алынган «гул» иран созу активдуу колдонулуп кеткен. Бижектин чидии херек, состун чигези херек. – Бычактын жеткири керек, создун откуру керек. Соглеен сос – керткен ыяш. – Суйлогон соз – керткен жыгач. Айтылып кеткен соз болгон сон, ал кайра жамалбайт. Керткен жыгач да кайра калыбына келбейт.

Кижиз озер, кидис шойлур. – Киши озоор, кийиз чоюлар. Озго коншу алтай, хакас макалдарындай эле туваларда да бирдей айтылган макалдар бар. Ал - кыргыздарга деле муноздуу макалдар: Баштай унген кулакты, соннай унген мыйыс эртер. – Мурда онгон (чыккан) кулактан, кийин чыккан муйуз озот. Ал эми кыргыз элинде: «Мурда чыккан кулактан кийин чыккан муйуз озот», - деп жогорку макалдын дал озундой айтылат. Аът болуру кулунундан, кижиз болуру чажындан. – Ат болору кулунунан, адам болору жашынан. Бул макал кыргызда деле: «Болор кулун желеде жулкунат, болор уул бешикте булкунат», - деп айтылат.

Дагыр эргек тала тартар. – Бармак алаканга тартар. Кыргызда: «Кол ийрисине чабат», - дейт. Ада чохта эш чок дег, аъды чокта бут чок дег. – Ата жокто эш (жолдош) жоктой, ат жокто бут жоктой. Ада чокта чартык оскус, ава чокта будун оскус. – Ата жокто жарты жетим, эне жокто бутун (тоголок) жетим. Бул макал кыргызда да бар: «Аталуу жетим арсыз жетим, энелуу жетим эрке жетим». «Атасы жок жартылай жетим, энеси жок томолой жетим». Аът багын мунуп билер, торел багын кирип билер. – Ат жакшысын минип билер, торол (тууган) жакшысын кирип билер. Оолдуг кижиз оя соглээр, кыстыг кижиз кыя соглээр. – Уулду киши ое суйлор,

кыздуу киши кыя суйлор. Ады турда, чон таныыр, аьт турда, чер коор.- Ата турганда, эл тааныр, ат турганда, жер корор. Кыргызда: «Атан барда эл тааны, атын барда жер тааны», - деген макал жогорку макал менен бир эле мааниде. Кыс этке ынак, оол аьтка ынак. – Кыз жасанганга ынак, уул атка ынак. Даш калган черинге чыдар, кыс берген черинде олуруп. – Таш калган жерине жатар, кыз берген жерине отурар. Элибизде: «Таш тушкон жеринде оор», «Кыздын барар жери куйоо, буудайдын барар жери тегирмен», - деген макалдар жогорку макалга ундошуп турат.

Боду ушкан уруг ыглавас. – Озу жыгылган бала ыйлабайт. Кыргыз элинде да бул макал дал ушундай айтылат. Макалдардын теги бир эле, бирок создордо гана айырма бар: бод «бой», «оз» маанисинде, ушкан «учкан», «жыгылган», уруг «урук», «бала», ыгла – ыйла. Ада кижиге оглун сактыр, алдын доос кудуруун сактыр. – Ата киши уулун сактар, алтын тоос куйругун сактар. Кускун кара даа болза толунге ынак. – Кузгун кара да болсо толуно ынак. Бул кыргыздагы «Карга баласын аппагым дейт», - деген макалдын озу.

Эштин эргизи эки, эттин чаазы эки. – Эштин эскиси жакшы, эттин жанысы жакшы. Кыргыздагы: «Эски дос эстен кетпейт, жаны дос кадырга жетпейт», - деген макалга маанилеш. Чус кижинин арнын коор орнунга, чангыс кижинин адын танып ал. – Жуз кишинин жузун корор ордуна, жалгыз кишинин атын таанып ал. Кыргызда: «Жуз кишини коргончо, бир кишинин атын бил», - дейт. Ийи дагнын бажы чоок-даа болза дээшпес, ийи кижинин аразы ырак-даа болза коржур. – Эки тоонун башы жуук (жакын) да болсо тийишпес, эки кишинин арасы ыраак болсо да корушор. Кыргызда бул макал кыска кайрылат: «Эки тоо корушпойт, эки адам корушот». Эки аьдынны дагга кызава, эки эжинни чокка кызава. – Жакшы атынды тоого кыйнаба, жакшы эшинди (досунду) жокко кыйнаба. Тува тилиндеги эки «ийги» «жакшы» маанисиндеги бир создун фонетикалык туру, кыза – «кыста» маанисинде. Кыста, кыйна синоним создор.

Мал алазы чараш, кижиге алазы багай.-Мал аласы жараш (жарашыктуу), киши аласы быкый (жаман). Кыргызда: «Мал аласы сыртында, киши аласы ичинде», -делет.

Саар малдын суттуу херек, садар малдын кырганы херек. – Саар малдын суттуусу керек, сатар малдын карганы керек. Даг атты човадыр, кылык ботту човадыр. – Тоо атты жоботор (чарчатар), кылык бойду жоботор (чарчатар). Кошкенде тебе херек чок, кешкенде хеме херек чок. – Кочкондон кийин тоонун кереги жок, кечкенден кийин кеменин кереги жок. Ыяш чымчаан торга тывар, кижиге чымчаан кижиге тывар. – Жыгач жумшагын тонкулдак табар, киши жумшагын киши табар. Кыргызда: «Жыгачтын жумшагын курт жейт, кишинин жумшагын киши жейт», - дейт. Даг корбейн эдээн азынма, суг корбейн идиин ужулба. – Тоо корбой этегинди ачынба (кайрыба), суу корбой отугунду чечпе. Мал кижтежип тааныжаар, кижиге чугаалажып тааныжар. – Мал кишенешип таанышар,

киши суйлошуп таанышар. Бул макалдар алтай, хакас, тува жана кыргыз тилдеринде бирдей жолугат. Демек бул тилдердеги макалдардын тектештигинин далили. Мындай тектеш макалдар алтай, хакас, тува жана кыргыз тилдеринде бир кыйла бар.

Тува тилинин оз озгочолуктору болгон сон, макалдарында да кыргыз окуучусуна будомук создор, тушунуксуз ойлор жолугат. Аларды создук же орусча котормосу аркылуу маанисине карата тушунууго туура келет. Ар бир турк тилинин озунун муноздуу белгилери болгондуктан, аларды эске албай коё албайбыз. Макалдардын тектештигин кароодо созсуз эле создордун далма-дал келишине басым жасоого болбойт, анын маанилик жагы туура келеби, ошол жагына да басым жасоо керек.

Тилдик жагы канчалык жакын болсо, макалдардын окшоштугу да ошончолук жакын болот. Алтай тили менен кыргыз тили жакын болгондуктан котормосуз, кыйынчылыксыз оной эле тушунууго болот, анткени фонетикалык да, грамматикалык жагы да ото жакын. Ал эми тува тилинде монголизм, байыркы белгилердин да сакталышынан улам бир кыйла кыйынчылыкка дуушар болобуз. Ошондой болсо да, теги бир тилдердин тубу бир болгондуктан, алардын законченемдуу туура келуулорун тилдик жактан андап алуу кыйындыктарды женилдетери белгилуу. Жонокой эле корунгон мисалды алсак: Ие корбээнин кызы коор, ада корбээнин оглу коор. Созулма ундуулор катышкан корбээнин «корбогонун», коор «корор», ада «ата», оглу «уулу» болуп жолугушу фонетикалык туура келуулор менен тушундурулот.

Ишинтин корутунду болумундо изилдоодон келип чыккан жыйынтыктар берилди.

Байыркы замандарда эле чыккан макалдар муундан – муунга отуп, мурасталып келген. Ар калктын макалы озунчо укуктук озгочолукторго ээ. Анын качан жаралганы белгисиз, авторлору дайынсыз. Ар бир доордун мунозуно жараша макалдар жаралат. Макалдардын жаралыш процесси узгултуксуз корунуш. Шыктуу, таланттуу адамдардын учкул создору эл тарабынан кабыл алынып, улам такталып, коркомдугу артып, элдик макалга айланат.

Макалдарынын озгорбой алгачкы калыбында эле тура беруучу сенек нерсе катары кароого болбойт. Турмуш, заман озгормолуу болгондуктан, шартка ылайык айрым макалдар да озгорууго дуушар болот.

Турк элдеринин макалдарынын жалпылыгы алардын этногенезинин бир экендиги менен тушундурулот.

Тарыхый басып откон турмуштук тажрыйбанын жалпылыгы, тилдик, этникалык тектештик, экономикалык маданий алака байланыштар, бири-бирине оошу аркылуу макалдарда окшоштуктар келип чыккан. Коншу турган элдер менен гана эмес, аймагы миндеген чакырым алыстыктагы социалдык, географиялык чойросу башка элдер менен дагы элдердин макалынын окшош болуп калуусу коп эле жолугат.

Байыркы турк жазма эстеликтери – буткул турк элдеринин жазмасынын байыркы башаты, орток доолоту. Андагы салыштыруулар, туруктуу соз айкаштары, таамай, так айтылган ойлор чечен создордун алгачкы улгусу.

Антикалык афоризимдер менен кыргыз макалдарындагы дал келуулер турмуштук коз караштардын окшоштугунан, макалдардын оошуп кируусунон келип чыккан.

М.Кашгаринин «Дивану лугатит турк» создугундогу камтылган макалдардын бугунку кунго чейин турк элдеринде сакталып, айтылып келиши макалдардын туруктуулугуна кубо.

Туштук Сибирдеги алтай, тува, хакастардын макалдары менен кыргыз макалдарындагы жалпылыктар алардын тарыхый тамыры бир экендигин корсотот. Алтай, кыргыз тили ото жакын болгондуктан, макалдары да хакас, туваларга караганда тушунуктуу. Бирдей эле айтылган макалдар алардын тектештигин айкындайт.

Хакастарда да тилиндеги фонетикалык озгочолукторун эске албаганда, кыргыз макалдары менен маанилеш, теги бир макалдар арбын.

Тува тили монгол лексикасын коп кабыл алгандыктан, тува макалдарын тушунуу бир кыйла кыйыныраак. Ошондой эле тува тили байыркы турк тилинин да элементин кобууроок сактаган. Макалдарды салыштырууда создордун маанисине гана эмес, жалпы маанисине назар салуу керек.

Салыштырылган алтай, хакас, тува, кыргыз элдериндеги макалдардын бардыгы эле бирдей жолуга бербейт. Ар бир элдин озунун муноздуу улуттук озгочолукторуно жараша айырмачылыктары да бар.

Байыркы замандарда тектеш тилде суйлоп, бирдей турмуш кечирген, учу – кыйырсыз аймактарга тараган турктордун турмуш салтында, онорундо, элдик оозеки чыгармаларында орток нерселердин сакталышы байыркы замандагы байланыштардан улам келип чыккан. Тарыхый тамыры бир алтай, хакас, тува жана кыргыз элинин макалдарынын бири-бирине жакындыгы алардын этникалык алакалары менен байланышкан. Ар элдин макалы озунун тилдик закондорунун негизинде калыптанган. Аталган элдердеги айрым макалдар бири бирине мааниси жагынан толук дал келип, же кээ бир создорундо гана айырмачылыктар болот. Демек бирдей эле окуянын бул тилдерде окшош чагылдырылышы анын тарыхый тамырынын бир булактан чыккандыгын билдирет. Ушул жагдайлар бул элдердеги тилдик, этнонимдик гана жакындыкты корсотпостон, адабий булактардын да, анын ичинде макалдардын тектештигин билгизе турган маалыматтарды берерин изилденген маселелер, мисалдар корсотуп турат.

**Диссертациянын негизги мазмуну автордун томондогу
публикацияларында чагылдырылган:**

1. Байыркы учкул создордун учкундары. // Кыргыз тили жана адабияты.-Каракол: ҮМҮ, 2005.-№8.-154-157-б.б.
2. Маржан саптар. //Кыргыз тили жана адабияты. -Каракол: ҮМҮ, 2005.-№ 9.-200-204 б.б.
3. Макалдардагы тектештик. //Вестник Исык-Кульского университета. -Каракол: ҮМҮ, 2006.-№ 17.-212-213-б.б.
4. Антика афоризмдери жана кыргыздын накыл создору. //Кыргыз тили жана адабияты. -Каракол: ҮМҮ, 2007.-№ 11.-170-173-б.б.
5. Коркут ата жана Жусуп Баласагындын «Кутадгу билиг» поэмасындагы накыл создор. // Вестник Исык-Кульского университета. -Каракол: ҮМҮ, 2007.-№ 18.-167-171-б.б.
6. Тува, кыргыз тарыхый байланыштары, макалдары. //Эл агартуу. -Бишкек, 2007.-№5-6.-28-34-б.б.
7. Хакас, кыргыз элинин макалдары. //Эл агартуу. -Бишкек, 2007.-№ 5-6.-34-39-б.б.
8. Макалдардын тарыхый байланышы. //Вестник Исык-Кульского университета. -Каракол: ҮМҮ, 2008.

Абдубалиева Бактыгул Жумакадыровнанын 10.01.09-кыргыз фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазылган *«Турк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана озгочолуктору»* (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары) аттуу диссертациялык ишинин

резюмеси

Негизги создор: макалдар, тектештик, жалпылык, озгочолук, тарыхый, этнография, этногенез, салыштыруу, окшоштук, элдик оозеки чыгарма, антика афоризми, учкул создор.

Диссертацияда байыркы башаттар, антикалык афоризмдер, турк элдеринин макалдары (алтай, хакас, тува) кыргыз макалдарына салыштырылып, кыргыз фольклористикасында биринчи жолу илимий иликтоого алынды. Диссертация киришүүдөн, эки главадан, корутундудан турат.

Биринчи глава «Байыркы башаттар» деп аталып, байыркы турк жазма эстеликтериндеги накыл создор, антика афоризмдери, М.Кашгаринин «Дивану лугатит турк» создугундогу макалдар каралган.

Экинчи глава «Кыргыздардын алтай, хакас, тува элдери менен болгон тарыхый байланыштары жана макалдары» деп аталат. Аталган элдердин тарыхый байланыштарына, макалдарына иликтоолор жүргүзүлдү.

Корутунду болумундо иште каралган маселелер боюнча жыйынтыктар чыгарылат.

Резюме

диссертационной работы **Абдубалиевой Бактыгул Жумакадыровны** *“Обшности и особенности пословиц тюркских народов (кыргызов, алтайцев, хакасов, тувинцев)”* по специальности 10. 01. 09.- кыргызская фольклористика на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

Ключевые слова: пословицы, родственные слова, историческая этнография, этногенез, античные афоризмы, устное народное творчество, крылатые слова, сравнения, аналогия, обшность и особенность.

В диссертации впервые в кыргызыской фольклористике подвергается научному исследованию древние источники, античные афоризмы, пословицы тюркских народов (кыргызов, алтайцев, хакасов, тувинцев) в сравнительно- типологическом изучении. Диссертация состоит из введения, двух глав и заключения.

Первая глава “ Древние источники” рассматривает мудрые изречения древних тюркских письменных паиятнивков, античные афоризмы, пословицы словаря М Кашгари “Дивану лугатит тюрк”

Вторая глава “Исторические связи и пословицы кыргызов, алтайцев, хакасов, тувинцев” исследует исторические связи и пословицы этих народов.

В заключении даны обобщения и выводы по вопросам научной работы.

Resume

of **Abdyldaeva Baktygul Jumakadyrovna** of the dissertation work on the theme: “*Community and peculiarities of proverbs of Turkish people (Kyrgyz, Altai, Hackas, Tuva)* on specialty 10.01.09.Kyrgyz Folklore for investigating scientific degree of philology science.

Key words: Proverbs, related words, historical ethnography, ethnogenez, comparisons, folklore, ancient aphorism, winged words, analogues, unities and peculiarities.

For the first time in Kyrgyz folklore the ancient sources, ancient aphorisms Turkish people (Kyrgyz, Altai, Hackas, Tuva) proverbs in the comparison – typological investigating was researched.

The Dissertation work consists of Introduction, 2 Parts and Conclusion.

Part I “The ancient sources” was devoted to the researching of wise saying of ancient Turkish written monuments, antic aphorisms, proverbs from M. Kashgari’s reference book: “Divani Lugatit Turkish”

Part II the theme “Historical ties and the proverbs of Kyrgyz, Altai, Hackas, Tuva” was devoted to the investigating of historical ties and proverbs of these people.

The Conclusion was devoted to the conclusion of the scientific work.